

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

**СІМЕЙНІ
(РОДИННІ) ЦІННОСТІ
ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ
ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ:
ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ**

Колективна монографія

*За редакцією
Є. Харитонова, О. Харитонової,
І. Давидової, О. Сафончик*

Одеса
Фенікс
2025

*Рекомендовано рішенням вченої ради Національного університету
«Одеська юридична академія» (протокол №від ... травня 2025 р.)*

Рецензенти:

Дудченко В. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія»;

Менджул М. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного права та процесу юридичного ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Спасибо-Фатеева І. В. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри цивільного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

С 37 **Сімейні (родинні) цінності перед викликами гібридної війни: правові проблеми** : кол. монографія / за заг. ред.: Є. Харитонов, О. Харитонової, І. Давидової, О. Сафончик ; НУ «Одеська юрид. академія». – Одеса : Фенікс, 2025. – 508 с.

ISBN 978-617-8430-64-1

Монографія містить підсумкові результати наукових досліджень представників аксіологічної школи сімейного (родинного) права за останні десять років, присвячених аналізу правових проблем, що виникають у сфері сімейних (родинних) відносин під час гібридної війни.

Зокрема, характеризуються методологічне підґрунтя та значення ціннісної спрямованості досліджень у галузі сімейного (родинного) права.

Розглядаються мета та завдання, які постають перед українською наукою сімейного (родинного) права при вивченні сфери регулювання сімейних (родинних) відносин. Акцентується увага на необхідності врахування існування в українській правовій традиції категорій «сім'я» і «родина», як цінностей, що утворюють складну систему моральних та юридичних зв'язків, та водночас є одним з головних об'єктів гібридних загроз, а відтак потребують особливої уваги і забезпечення юридичного захисту прав та інтересів їхніх учасників під час гібридної війни. Аналізуються родинні цінності, що опинилися під руйнівним впливом всіх форм гібридної війни. Зокрема, наголошується, що на особливу увагу заслуговують проблеми захисту сімейних (родинних) цінностей, які наразі піддаються активній руйнації з боку агресора: негативний вплив на цивілізаційну самоідентифікацію українців (особливо такої вразливої категорії осіб, як діти), руйнування сімей, родин тощо. У такому контексті розглядаються, як юрисдикційні засоби захисту сімейних (родинних) цінностей, прав та інтересів, так і можливі засоби самозахисту прав та інтересів самими учасниками сімейних (родинних) відносин.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, аспірантів, здобувачів вищої юридичної освіти, всіх, кого цікавить проблематика буття сімейного (родинного) права в умовах викликів гібридної війни з погляду аксіологічного підходу.

УДК 314.146:316.36

ISBN 978-617-8430-64-1

© Колектив авторів, 2025

ЗМІСТ

Авторський колектив	5
Розділ 1. Аксиологічна школа сімейного права – пошук парадигми зміцнення родинних цінностей під час війни (<i>Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова, Оксана Сафончик</i>)	7
Розділ 2. Сім'я і родина: моральні та правові цінності (<i>Євген Харитонов</i>)	24
Розділ 3. Сімейні правовідносини: деякі проблеми з погляду аксіології (<i>Олена Харитонova</i>)	58
Розділ 4. Родинні цінності України перед загрозами гібридної війни (<i>Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова</i>)	95
Розділ 5. Сім'я як бар'єр до радикалізації та маніпуляцій свідомістю неповнолітніх у цифровому просторі в умовах гібридної війни. Досвід інших країн (<i>Вікторія Рябченко</i>)	121
Розділ 6. Роль родини у захисті людей похилого віку в умовах гібридної війни (<i>Денис Романовський</i>)	134
Розділ 7. Шлюбні правовідносини в умовах гібридної війни (<i>Оксана Сафончик</i>)	148
Розділ 8. Захист прав дітей в умовах гібридної війни (<i>Катерина Глиняна</i>)	182
Розділ 9. Відновлення і захист прав дітей, розлучених з батьками унаслідок збройного конфлікту та гібридних загроз (<i>Оксана Калітенко</i>)	216
Розділ 10. Тимчасове влаштування дитини в умовах гібридної війни (<i>Інна Яницька</i>)	251
Розділ 11. Усиновлення українських дітей в умовах гібридної війни (<i>Сергій Журило</i>)	284
Розділ 12. Правове забезпечення гендерної рівності в сімейних правовідносинах в умовах гібридної війни (<i>Олександр Шамота</i>)	313
Розділ 13. Особливості стягнення аліментів в умовах гібридної війни (<i>Наталія Волкова</i>)	344

Розділ 1

АКСІОЛОГІЧНА ШКОЛА СІМЕЙНОГО ПРАВА – ПОШУК ПАРАДИГМИ ЗМІЦНЕННЯ РОДИННИХ ЦІННОСТЕЙ ПІД ЧАС ВІЙНИ

DOI

Євген Харитонов

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України*

Олена Харитонova

*докторка юридичних наук, професорка,
членкиня-кореспондент НАПрН України*

Ірина Давидова

докторка юридичних наук, професорка

Оксана Сафончик

докторка юридичних наук, професорка

Грунтуючись на розумінні цивілістичної наукової школи, як сукупності наукового потенціалу формалізованої чи ситуативно утвореної групи правознавців (особистостей, викладачів та науковців) у галузі цивілістики, котра на методологічних засадах, запропонованих лідером цієї групи, реалізує його шляхом дослідження соціально значимих проблем у певній сфері цивілістики, зауважимо, що така школа може існувати не тільки у галузі, власне, цивільного права, але й на суміжних теренах цивілістичних галузей.

Це дозволяє нам розглядати наукові дослідження у сфері регулювання родинних / сімейних відносин до «цивілістичних» у широкому сенсі останніх.

Як згадувалося, наукові дослідження у галузі регулювання сімейних відносин почалися в Одесі ще на початку 50 років минулого століття, коли сюди приїхав на роботу молодий кандидат юридичних наук Ю. С. Червоний, який захистив у 1952 році кандидатську дисертацію на тему: «Спільне майно подружжя у радян-

ському праві».¹ Він приймав участь у розробці Цивільного кодексу УРСР (1963), Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР (1969). Серед його основних праць у галузі сімейного права, підготованих спільно з вітчизняними та зарубіжними науковцями, «Науково-практичний коментар Кодексу про шлюб і сім'ю України» (2000, 2002), «Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України», «Сімейне право України» (2004) та ін.²

Тривалий час Ю. С. Червоний та його колеги і учні вели наукові розвідки у галузі регулювання сімейних та шлюбних відносин, використовуючи, головним чином, методи догматичного та логічно-структурного аналізу з активним використанням при цьому матеріалів судової практики. Потім акцент у дослідженнях проф. Червоного змістився у бік цивільного процесуального права,³ (хоча декілька його учнів ще продовжували дописувати кандидатські дисертації з проблем сімейного права).

Отже, коли спочатку мали місце окремі теоретичні або прикладні⁴ дослідження особливостей правового регулювання тих чи інших сімейних відносин, захисту майнових та немайнових прав батьків і дітей тощо (Ю. С. Червоний, Є. О. Харитонов, І. В. Шерешевський, Ю. С. Вайсбейн, Г. С. Волосатий, О. М. Калітенко та ін.), то з часом усе більш виразною ставала тенденція вивчення викладачами та аспірантами кафедри проблем сімейного законодавства з погляду оцінки його значення для захисту родинних цінностей, зміцнення шлюбу та сім'ї, забезпечення інтересів дітей та їх виховання. Зростанню інтересу до досліджень у цій галузі, безумовно, сприяло прийняття окремого Сімейного кодексу України.

Натомість на кафедрі цивільного права НУ ОЮА, поряд з класичними спеціальними методами дослідження сімейних відносин

¹ Червоний Ю. С. Спільна власність подружжя за радянським правом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків. Вид. ХГУ, 1952. 26 с.

² Юрій Семенович Червоний: біобібліографічний покажчик. Уклад.: С. І. Єленич, Т. Ю. Іванійчук; Наук. ред.: Ю. М. Оборотов, М. М. Солодوخіна. Одеса: Юрид. л-ра, 2007. 68 с. (Сер. «Вчені Одеської національної юридичної академії»; Вип. 7.). URI: <http://hdl.handle.net/11300/48>.

³ Червоний Ю. С. Цивільний процес України: підручник. Київ. Істина. 2007. 392 с.

⁴ Харитонов Є. О., Бровченко Н. Права матері і дитини (Коментар до Житлового кодексу УРСР). *Рад. жінка*. 1984. № 5.; Харитонов Є. О., Никифорова Л. Захист житлових прав громадян при опіці та піклуванні. *Рад. право*. 1986. № 5.; Харитонов Є. О. Охорона праці жінок у сільському господарстві (Семчик В. І., Павлович З. А., Олійник В. О. та ін.). Київ, Урожай, 1988;

поступово формується тенденція до розширення використання аксіологічного методу, що логічно кореспондувала методам дослідження загальних цивілістичних проблем з погляду юридичного людино-центризму.

Одним з важливих чинників формування такої тенденції стала необхідність врахування колізії консервативних засад формування правосвідомості учасників сімейних відносин та змін, що відбувалися в українському суспільстві після набуття незалежності, та пошук шляхів її подолання з використанням при цьому світового досвіду.

Під дією цього чинника наприкінці 90-х років XX ст.- на початку XXI ст. пройшов перший етап формування аксіологічної школи сімейного права. Його основним результатом було з'ясування значення Східної Європейської традиції права для становлення правової системи України.

Засновниками цього напрямку досліджень, а потім і наукової школи стали Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova. Зокрема, у докторській дисертації Є. О. Харитонova та наступних публікаціях була висунута теза про істотний вплив православної гілки християнства на регулювання сімейно-родинних відносин у східних українських землях та рецепцію тут греко-римського (візантійського) права як одного з елементів морального та правового підґрунтя сімейного права.¹ Ця теза була розвинута і доповнена низкою важливих положень у спільних працях згаданих науковців,² а пізніше відповідна проблематика стала об'єктом дисертаційних досліджень В. І. Форманюка³ та Р. М. Достдар.⁴

Головна увага дослідників на другому етапі розвитку аксіологічної школи сімейного права (від прийняття Сімейного кодексу України до

¹ Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. Одеса, 2000. 260 с.

² Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Сім'я в Римі та сучасність. *Актуальні проблеми політики та сучасність*. 1997. Вип. 1-2. С.189-191; Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Візантійський тип духовності і Україна. *Проблеми політики*. 1999. Вип.5. С.249-255.

³ Форманюк В. І. Формування Візантійського шлюбно-сімейного права (ІУ-УІ ст.): дис... канд. юрид. наук-Одеса, 2001. 163 с.; Харитонов Є. О., Форманюк В. І. Візантійське сімейне право та його вплив на регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 1998. Вип 3-4. С. 79-84. Харитонов Є. О., Форманюк В. І. Кодифікація законодавства в Україні у XVIII-XIX ст. *Актуальні проблеми держави і права*. 1998. Вип. 4. С. 87-92.

⁴ Достдар Р. М. Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03, Одеса, 2005. 20 с.; Достдар Р. М. Вплив духовних засад на шлюбно-сімейне право. *Часопис цивілістики*. 2017. № 27. С.42-45.

2014 року) була зосереджена на вивченні моральних та правових засад правового регулювання сімейних відносин в Україні та відповідності їх європейським цінностям і концепту приватного права Європи.

Важливу роль тут зіграло загальне зростання уваги до розуміння поняття цінностей, а також вивчення питань можливостей та меж трансформацій національних цінностей в умовах євроінтеграції.

Відтак на початку десятиліття терміно-поняття «цінності» є одним з найбільш уживаних у різних контекстах («вибір цінностей», «захист цінностей», «конфлікт цінностей» тощо) та у різних сполученнях («цивілізаційні цінності», «культурні цінності», «політичні цінності», «правові цінності», «сімейні цінності» тощо). Ця категорія використовується як для характеристики самодостатніх феноменів, так і для позначення кінцевої мети, котрої прагнуть учасники суспільних відносин.

У нашому дослідженні ми спираємось на розуміння «цінностей» як основ духовного та матеріального життя людини, що визначають мету, сенс, значення, наміри, нормативність і формальні межі її самореалізації. Їх можна визначити також як загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають смисл культури певного етносу і навіть людства загалом.¹

З погляду на нього під таким кутом зору, право в цілому і окремі сфери правового регулювання мають ґрунтуватися на цінностях суспільства, відображених у юридичних формах. Відтак у розуміння права додається характеристика аксіологічних елементів останнього, що дозволяє давати більш точну характеристику права, а також дає змогу коригувати його навіть у межах позитивістського підходу. Особливо важливим є такий методологічний імператив стосовно сімейного права, котре за своєю сутністю є залагодженням конфлікту особистих та групових, приватних та суспільних цінностей, приватного та публічного інтересів.

Власне, на цьому ґрунтується сучасне бачення базових цінностей ЄС, зафіксованих у ст. 2 Договору про Європейський Союз, яка встановлює, що: «Союз заснований на цінностях поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави і дотримання

¹ Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах. М. І. Михальченко та ін. К., 2013. С.9.

прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Названі цінності є спільними для держав-членів у рамках суспільства, що характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю і рівністю жінок і чоловіків».¹

З необхідності врахування цих вимог та розуміння «Європейського права» як концепту, впливає, що його слід розглядати, передусім, не як сукупність певних юридичних норм, але, як систему визначальних гуманітарних цінностей, що ґрунтуються на правосвідомості учасників відносин у приватній сфері і забезпечуються, передусім, нею.

Аналіз «принципів права ЄС», названих у DCFR, дає підстави для висновку, що фактично має місце визначення переліку цінностей права ЄС. Так поміж «базових» названі такі принципи, що мають забезпечити досягнення найбільш загальних цілей DCFR, як: свобода, безпека, справедливість та ефективність (з охопленням ними також принципів договірної лояльності, співробітництва тощо). Тобто, фактично йдеться про базові цінності права. До кола «пріоритетних принципів найбільшого політичного значення», до яких у DCFR віднесені: захист прав людини, підтримка солідарності й соціальної відповідальності, збереження культурної та мовної різноманітності, захист і поліпшення добробуту, розвиток внутрішнього ринку.

Оцінюючи сутність і призначення Принципів, що викладені у DCFR, можна зробити висновок, що їхнє завдання полягає у забезпеченні підґрунтя вдосконалення концепту права відповідно до базових цінностей європейської цивілізації. Що має враховуватися усіма європейськими країнами при визначенні мети та завдань розвитку в них сучасного приватного права.

Це дає підстави для висновку, що у контексті прагнення України інтегруватися до Євросоюзу та необхідності відповідної адаптації українського законодавства, положення DCFR мають враховуватися при удосконаленні вітчизняної концепції цивільного права відповідно до цінностей права ЄС.

Відтак виникає необхідність з'ясування національних цінностей, аби можна було порівняти їх з цінностями ЄС.

¹ Шість базових європейських цінностей, які є одним із критеріїв вступу у ЄС. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/09/06/shist-bazovyh-yevropejskyh-czinnostej-yaki-ye-odnym-iz-kryteriyiv-vstupu-u-yes/>

Як свідчать результати соціологічних досліджень, «українці практично у всіх опитуваннях щодо цінностей, які мають для них значення, висловлюють думку, що родина – це основне в житті, головна цінність.

Хоча інститут сім'ї в Україні останні роки зазнає змін, опитування показують, що серед українців «зберігаються стійкі очікування щодо моделей подружніх стосунків: за чоловіком закріплена роль годувальника родини, а прерогативою жінки визнається піклування про родину, сімейний затишок, догляд та виховання дітей. На таку шкалу цінностей не одразу вплинула навіть активізація росією гібридної війни після Революції гідності. Так, за даними опитування у 2015 році, більше 80% респондентів – як чоловіків, так і жінок – погодилися, що саме чоловік має повністю забезпечувати сім'ю. Водночас до ролі «гарної» дружини висувається ціла низка вимог – щодо зовнішності, розуму, вправності у веденні господарства та облаштуванні сімейного затишку. Важливими рисами жіночого характеру визнаються терплячість, уміння уникати та «згладжувати» конфлікти, поступатися чоловікові в суперечках та підтримувати його за будь-яких умов.

Ознаки традиційної родини зберігав розподіл сімейних обов'язків між членами подружжя. Проте зросла частка молодих людей, які висловлюють переконання, що всі сімейні справи мають виконуватись разом, чи в однаковій мірі розподілятися між чоловіком і дружиною».

Звісно це не означало абсолютну відсутність зміни поглядів на сімейні та родинні стосунки. «Натомість, як і в інших країнах Європи, в Україні відбувалися трансформації моделі шлюбу і сім'ї. Сучасні цивілізаційні особливості організації сімейного життя – підвищення віку вступу до шлюбу і дітонародження, різноманіття форм шлюбних стосунків та форм сімейних об'єднань, поширення позашлюбної народжуваності – мали місце і в нашій державі. Водночас, міжнародні порівняння свідчать, що українці раніше і частіше реєструють шлюб та народжують дітей у традиційному шлюбі, ніж населення більшості країн Європи. Збережені традиційні національні риси сімейного способу життя: високий рівень шлюбності населення, сімейна солідарність і взаємодопомога поколінь. Орієнтація на самореалізацію у професійній сфері, на досягнення високого соціального статусу не означає відмови від сімейних цінностей чи втрати їх значущості. Сім'я

посідає найважливіше місце у системі цінностей українців: у більшості населення зберегло традиційну повагу до сім'ї, розуміє її значення в житті суспільства та особистості. За результатами дослідження становища молоді України у 2016 р., у відповідях на запитання «Чого найбільше Ви хотіли б досягти в житті?» жінки і чоловіки були однаковими у виборі – «сімейного щастя». Отже, сімейні цінності радше адаптуються й переглядаються з метою задоволення нових потреб, а орієнтація на фінансово-матеріальне благополуччя може мати в основі прагнення людей забезпечити усім необхідним свою сім'ю, дітей, створити для них кращі умови».¹

Зауважимо, що зміни, про які йдеться, відбуваються на тлі згаданого консерватизму сімейного менталітету українців, що може створювати певну колізію «підходів».

До прикладу, в червні 2018 року центром Києва пройшов марш за традиційну сім'ю. Хо́да відбувалася водночас з акцією на підтримку кінорежисера незаконно утримуваного кремлем українського політв'язня Олега Сенцова. Багато учасників брали участь у ході разом з дітьми. До ходи долучилися священики. До акції долучилося кілька тисяч людей, які пройшли від Софіївської площі до урядового кварталу.²

1 березня 2019 року на засіданні IV Всеукраїнського Форуму Сім'ї, тодішній Секретар РНБО Олександр Турчинов говорив про те, що з українського законодавства треба прибрати термін «гендер», повернутися до терміну «чоловіча і жіноча стать» та розвивати «повноцінну сім'ю», щоб захистити Україну від руйнування і морального занепаду.

На його думку, для того, щоб «зберегти нашу країну, наш народ від руйнування, деморалізації, аморального розпаду, ... є тільки один історичний досвід – будувати країну на вічних євангельських цінностях. Тільки цей шлях єдино можливий для величчя і процвітання ... в основі цього фундаменту має бути віра, відповідальність і сім'я, як поєднання відносин між чоловіком та жінкою».

При цьому він зазначив, що «Сім'я – це благословенне єднання чоловіка і жінки для продовження життя і існування людства. Ця по-

¹ Миколук О. «Сімейні цінності адаптуються...». День. 13 травня, 2018 р. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya>

² Середмістям столиці пройшов марш за традиційну родину. 2 червня, 2018 субота. Середмістям столиці пройшов марш за традиційну родину

зиція чітко прописана в Конституції нашої країни. Тому намагання підмінити в українському законодавстві, нормативно-правових актах дві споконвічно людські статі сотнею вигаданих гендерів протирічить нашій Конституції, християнській моралі і є наступом на традиційні для нашої країни цінності», а також наголосив, що «Міцна повноцінна сім'я, що здатна народити дітей, – сьогодні стає одним з найважливіших факторів національної безпеки, від якого залежить виживання та майбутнє нашої країни. ... Розвиток і захист інституту сім'ї повинні стати пріоритетом державної політики. Переконалий, що всі ці завдання ми здатні разом реалізувати, зберігаючи стратегічний пріоритет – європейську та євроатлантичну інтеграцію. Більше того – допомагаючи країнам ЄС зберегти християнський фундамент, що свого часу став основою їх розвитку і безпеки».¹

З цього приводу варто зауважити, що чинники консерватизму сімейної правосвідомості українців соціологи вбачають «у тому, що ми вийшли з традиційного суспільства, і пояснюють це тим, що феодалізм пізно закінчився, і водночас існує патріархальне суспільство, яке розпадалося і ще остаточно не розпалося. Це пояснюють тим, що ми були селянською країною, урбанізація була дуже пізня – 1950-1960-ті роки. На початку 1950-х років 70% населення жило в сільській місцевості, де зберігалися свої цінності. Потім була штучна і прискорена урбанізація, вона зламала і спотворила традиційні цінності. Тому маємо напіврозкладене традиційне суспільство, та ще й з великим досвідом радянської безвідповідальної системи відносин, де людина нічого не варта, якщо не займає високої партійної позиції. Унаслідок цього не може бути революційних змін цінностей».² На нашу думку, до цього варто додати згадуваний раніше такий чинник консерватизму як вплив візантійського світосприйняття на формування сімейного права в Україні.

Але констатуєчи консерватизм менталітету суспільства, слід зазначити, що соціологи не вбачають в цьому «нездоланної загрози роз-

¹ «Антихристиянський штамп». Турчинов виступив проти «вигаданих гендерів» в українському законодавстві. 2 березня, 2019 р. URL: https://espreso.tv/news/2019/03/02/quotantykhrystyyanskyy_shtampquot_turchynov_vystupyv_proty_quotvygadanykh_genderivquot_v_ukrayinskomu_zakonodavstvi

² Соціолог Євген Головаха: З проблемою «Росія» нам жити довго. 12 листопада 2017. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociolog-evgeniy-golovaha-s-problemy-rossiya-nam-zhit-dolgo-1071353.html>

витку суспільних відносин у цій галузі, оскільки сьогодні саме поняття «традиційної» сім'ї розмивається, – і це об'єктивна реальність, що зумовлена лібералізацією поглядів у суспільстві, емансипацією жінок та розширенням їхньої участі на ринку праці, в громадській діяльності. Виникають нові форми шлюбу, зростає «атомізація» суспільства, коли у дедалі більшої кількості людей взагалі не виникає потреби у створенні родини. В розвинених країнах це вважається прогресивним соціальним процесом, що пов'язаний із розширенням громадянських свобод, лібералізацією суспільних поглядів, повагою до прав різних представників населення. Якщо ж у свідомості багатьох громадян «традиційні» сімейні цінності досі пов'язуються з патріархальним укладом, що визначає підпорядковане становище жінок в ієрархії сімейних стосунків та, зокрема, формує передумови для домашнього насильства, то руйнування цих стереотипів слід вважати позитивним явищем».¹

Крім того, слід враховувати й «адаптивність» українців до змін, яка вважається сильною стороною нашого національного характеру.² Це підтверджують й соціологічні дослідження трансформацій ставлення українців до шлюбу. Так, «хоча особливістю України є високий за європейськими мірками рівень шлюбності (приблизно до віку 30-35 років фактично 90% населення або перебуває у шлюбі, або раніше перебувало у шлюбі, що свідчить про нетиповість для українців позашлюбної самотності), однак сучасні тенденції, які відбуваються в шлюбній сфері, мають місце і в Україні. Це, насамперед, підвищення віку вступу в шлюб. Хоча у нас він все-таки нижчий, ніж у більшості країн Європи, але, тим не менш, зараз у нас середній вік реєстрації першого шлюбу для жінок – 25 років, а для чоловіків – майже 28 років. Відходить у минуле рання шлюбність, тобто шлюби до 18 років. Якщо в середині 90-х це був досить великий відсоток – 8% шлюбів, навіть до 10%. То зараз це 1% шлюбів».³ На наш погляд, це можна вва-

¹ Миколук Оксана. «Сімейні цінності адаптуються...». День. 13 травня, 2018 р. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya>

² Духніч О. Стали критичні до держави і радикальні. Соціолог Головаха — про вплив на українців тривалої війни і браку великих новин з фронту. 19 серпня, 2023. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/viyna-v-ukrajini-vpliv-na-psihibu-lyudey-radikalizaciya-i-zapit-do-derzhavi-monitorig-50347239.html?utm_medium=push&utm_source=gravitec

³ Соціологія кохання: як українці одружуються і чому розлучаються. Інтерв'ю з провідним науковим співробітником Інституту демографії та соціологічних досліджень ім. М. В. Птухи НАНУ Людмилою Слюсар 14 лютого 2018 р. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociologiya-lyubvi-kak-ukraincy-zaklyuchayut-braki-i-pochemu-razvodyatsya-1113755.html>

жати прикладом впливу законодавства на частину населення з більшою лабільністю менталітету, оскільки зменшення відсотку ранніх шлюбів стало відчутним після 2012 року, коли в Україні був підвищений шлюбний вік для жінок з 17 до 18 років. Думаємо, що такі зміни у законодавстві не суперечили – «шлюбній ментальності» тих, кого стосувалися зміни, а їхнє ставлення до шлюбу виявилось менш консервативним, ніж у старших поколінь. Так, «коли у ході опитувань серед молоді з'ясовували, яку форму шлюбу вони планують в майбутньому, співвідношення традиційного і оновленого ставлення до цього інституту становило майже 50 на 50. Частина традиційно хоче відразу зареєструвати шлюб, а трохи менше 50% хочуть спочатку пожити разом і випробувати свої відносини, а потім вже зареєструвати шлюб, якщо все буде добре. Крім того, близько 5% взагалі не планують реєструвати шлюб. Є люди, у яких дещо інший стиль поведінки, і вони вважають, що їм це не потрібно».¹

Утім, слід враховувати й тривалість процесу адаптації національного менталітету до європейських цінностей. Як слушно зазначав О. Пасхавер, характеризуючи труднощі, що чекають на шляху до ЄС, «навіть за сприятливих умов характер народу змінюється повільно, десятки років. Завзятість і терпіння – ось що нам зараз потрібно».²

Із врахуванням значення згаданих обставин викладачі та аспіранти кафедри цивільного права разом з окремими науковцями деяких інших кафедр цивілістичного спрямування (Є. О. Харитонов, Л. І Харитонova, Н. Ю. Голубєва, О. І Сафончик, К. М. Глиняна, В. О. Гончаренко, О. М. Калітенко....), протягом 2003-2013 рр. активно займаються дослідженням підґрунтя та засад регулювання сімейних відносин в Україні, співвідношення концептів «приватне право» та «сімейне право», особливостей окремих інститутів сімейного права тощо. Було сформульовано та обґрунтовано низку важливих висновків щодо сутності сімейного права та його місця у правовій системі України, співвідношення понять «сімейне право», «приватне право»

¹ Соціологія кохання: як українці одружуються і чому розлучаються. Інтерв'ю з провідним науковим співробітником Інституту демографії та соціологічних досліджень ім. М. В. Птухи НАНУ Людмилою Слюсар 14 лютого 2018 р. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociologiya-lyubvi-kak-ukraincy-zaklyuchayut-braki-i-pochemu-razvodyatsya-1113755.html>

² Пасхавер О. Президент Центру економічного розвитку. У чому наша слабкість. 21 квітня 2019 року. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/u-chomu-nasha-slabkist-50017578.html>

та «цивільне право», доцільності існування окремого Сімейного кодексу, сутності окремих його інститутів. Ці висновки та інші результати досліджень були відображені у низці монографій,¹ статей,² коментарів до Сімейного кодексу України,³ підручників і навчальних посібників,⁴ та у кількох кандидатських дисертаціях (зокрема, викладачів, аспірантів та здобувачів НУ «ОЮА»).

Важливим, з погляду конституювання оригінальної школи сімейного права, чинником був захист О. І. Сафончик дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (2018 р.) на тему «Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика».⁵ Її дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці цивільного права спеціальним дослідженням, в якому на основі комплексного аналізу проблем нормативно-правового та правозастосовного характеру розроблено й обґрунтовано концепцію шлюбних правовідносин з урахуванням

¹ Харитонов Є. Цивільне законодавство і регулювання сімейних відносин. Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та концепти): монографія. За заг.ред. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2012. 265-282.

² Харитонов Є. О. Формування концепції приватного права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип.18. С.539–544; Харитонов Е. О. Семейный кодекс Украины: перекресток традиций. *Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины* / Под ред. Е. О. Харитонova. Х.: Одиссей, 2006. 584 с.; Харитонов Е. О., Харитонova Е. И., Гончаренко В. А. и др. Семейное право Украины: Учебное пособие. Под ред. Е. О. Харитонova. Х.: Одиссей, 2007. 232 с.; Харитонов Є. О. Предмет і метод правового регулювання та деякі інші чинники визначення місця сімейного права у системі права України. *Часопис цивілістики*. 2010. Вип. 9. С. 57-62; Харитонов Є. О. До питання про визначення місця сімейного законодавства у правовій системі України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* № 929. Спеціальний випуск, 2010. С. 399-405; Харитонов Є. О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С.293-301.

³ Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України. За ред.. Є. О. Харитонova. Х.: Одиссей. 2006. 552 с.; Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Е. О. Харитонova. Х.: Одиссей, 2006. 584 с.; Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины. Изд. второе, с изменениями и дополнениями. Под ред. Е. О. Харитонova. Х.: Одиссей, 2007. 592 с.; Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Вид. друге, допов. За ред. Є. О. Харитонova. Х.: Одиссей, 2008. 560 с.

⁴ Цивільне і сімейне право України: навч.-практ. посіб. Вид. друге, перероб. та допов. За ред. Є. О. Харитонova, А. І. Дришлюка. Х.: Одиссей, 2003.640 с.; Сімейне право України: навч.посіб. За ред. Є. О. Харитонova К.: Істина, 2008. 200 с.; Цивільне та сімейне право України: підруч. За ред. Харитонova Є. О., Голубевої Н. Ю. К.: Правова єдність, 2009. 968 с.; Сімейне право України: підруч. За ред. Є. О. Харитонova, Н. Ю. Голубевої. К.: Істина, 2010. 320 с.

⁵ Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика. автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. 38 с.

європейських правових стандартів у сфері шлюбу та сім'ї з метою забезпечення законних прав та інтересів учасників шлюбних правовідносин. В дисертаційному дослідженні вона зазначала, що «питання шлюбних правовідносин у процесі розвитку і становлення нашої держави не лише в економічному, а й у соціально-культурному, а також у морально-етичному плані є найбільш актуальними, оскільки вже самі по собі є основою становлення й розвитку суспільства в цілому. Зазначеним питанням приділяється важлива увага в науці сімейного права, адже сім'я необхідна кожній людині. Вона впливає на розвиток суспільства, його моральне здоров'я та є одним із факторів підвищення соціальної активності людей. Саме в сім'ї формуються основи характеру людини, її ставлення до праці, моральних, ідейних і культурних цінностей. Ось чому демократичне суспільство зацікавлено в міцній, духовній і морально здоровій сім'ї. Таким чином, перед державою і суспільством виникло складне й суперечливе завдання: з одного боку, здійснювати таке правове і моральне регулювання шлюбних відносин, яке сприяло б зміцненню сім'ї і збереженню шлюбу та/або фактичних шлюбних відносин та інших форм організації сімейного життя, з іншого – здійснювати це регулювання лише в межах, які не обмежували б ані свободи шлюбних правовідносин, ані свободи їх припинення»¹. При цьому в дисертаційній роботі були дослідженні питання поняття шлюбних правовідносин, шлюбу як соціального та правового явища, визначені особливості їх виникнення та припинення в сучасних умовах, а також зроблено концептуальний висновок про необхідність виокремлення правовідносин, що виникають між особами, які перебувають у зареєстрованому в установленому законом порядку шлюбі, а також правовідносин, подібних до шлюбних (квазішлюбних правовідносин), які можуть існувати між: а) чоловіком і жінкою, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах; б) чоловіком і жінкою, які перебувають у релігійному шлюбі; в) двома фізичними особами (однієї чи різної статі), які перебувають у цивільному партнерстві. Безумовно, розгляд зазначених питань перш за все був спрямований на правове регулювання шлюбних відносин, в тому числі майнових та особистих немайнових відносин в сім'ї та формуванню родинних цінностей в сучасних умовах.

¹ Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: проблеми теорії і практики. Одеса. Фенікс. 2018. 378 с.

Третій етап формування /розвитку аксіологічної школи сімейного права, на нашу думку, пов'язаний з тривалим періодом надзвичайних ситуацій, який в Україні почався у 2014 році Революцією Гідності, продовжувався у латентній формі під час АТО та ООС, влаштував випробовування пандемією коронавірусу COVID-19 і наразі триває у вигляді повномасштабної російської агресії. Перелічені події стали додатковим стимулом зміщення акцентів юридичних досліджень у бік «аксіологічний», особливо після активізації у 2014 році та наступні роки гібридних загроз з боку росії.

На цьому етапі пріоритетні напрями дослідження конкретних/ окремих проблем сімейного права викладачами кафедри – представниками аксіологічної школи визначалися, передусім, характером найбільш актуальних загроз.

Дуже коротко охарактеризуємо тут проблеми, що виникали протягом останнього десятиліття, у сфері родинних (сімейних) відносин.

Гібридні загрози родинним /сімейним цінностям ставали усе дужче помітними ще в часи АТО. Так, внаслідок «встановлення російської юрисдикції» в ОРДЛО була порушена система шлюбно-сімейних відносин. Зокрема, наслідком того, що окупанти не визнавали чинність українського законодавства на територіях самопроголошених днр та лнр, непоодинокими випадками стало фактичне перебування багатьох мешканців цих територій у двох шлюбах укладених раніше за українським законодавством і укладених пізніше одним з подружжя нового шлюбу – вже за російським законодавством – на тимчасово окупованих територіях. З цим була пов'язана проблема визначення правового режиму майна подружжя, його спадкування тощо. Крім того, залишалися невирішеними питання захисту прав дітей та непрацездатних членів родини, забезпечення сімейних прав тимчасово переміщених осіб.

Пандемія коронавірусу виявилась істотним викликом не лише суспільству, але й науковцям, зокрема правознавцям, які вивчали проблеми сімейного права, що виникають при надзвичайних ситуаціях.

Що стосується сімейного права, то тут найбільше юридичних проблем виникало у зв'язку з можливістю реалізації права на шлюб в умовах карантину і локдаунів та необхідністю забезпечення прав та інтересів дітей у згаданих умовах та при вакцинації. У колективних

монографіях серії: «Право і подолання кризи, пов'язаної з пандемією COVID-19»,¹ та інших публікаціях з цієї проблематики² згаданим питанням були присвячені наукові розвідки проф. О. І. Сафончик, проф. Є. О. Харитонова, проф. О. І. Харитонової, проф. І. В. Давидової, доц. К. М. Глиняної та ін.

Варто зауважити також, що водночас не припинялися дослідження аксіологічних аспектів проблем сімейного права України у контексті адаптації українського законодавства до права ЄС та рекодифікації цивільного законодавства України.

Разом із тим, особливої актуальності цей напрямок набув після повномасштабного російського вторгнення, а відтак початку активної фази гібридної російсько-української війни, а відтак вимушеним проживанням подружніх пар, батьків та дітей окрема, істотним збільшенням дітей-сиріт, незаконним виведенням українських дітей російськими окупантами тощо.

Не переказуємо тут зміст публікацій представників школи та висновки, яких дійшли автори, оскільки значною мірою вони викладені у різних розділах цієї монографії. Звернімо увагу лише на практичний (науково-прикладний) доробок, що став можливим завдяки науковим розвідкам представників школи протягом останнього десятиріччя.

Зокрема, за цей час були опубліковані кілька науково-практичних коментарів до Сімейного кодексу, значна кількість навчальних

¹ Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення і захисту: монографія. За ред. Харитонова Є. О., Харитонової О. І., Некіт К. Г. Одеса: Гельветика, 2020. 404 с.; Приватні та публічні інтереси в умовах пандемії COVID-19: колізії та правові шляхи вирішення: монографія. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, К. Г. Некіт. Одеса: Гельветика, 2021. 316 с.; Вакцинація від COVID-19: соціальні та правові проблеми : монографія. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, К. Г. Некіт. Одеса: Гельветика, 2022. 374 с.

² Харитонов Є. О., Харитонova О. І. COVID-19 і делікти створення небезпеки. *Часопис цивілістики*. 2020. № 38. С. 5-11; Kharytonov, E., Kharytonova, O., Kolodin, D., & Tkalych, M. (2020). The Covid-19 Pandemic and the Rights of the Individual in Terms of Private and Public Law. *Ius Humani. Law Journal*, 9(2), 225-250. <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v9i2.253> (Web of Science Core Collection); Davydova I., Buletsa S., Kharytonov E. Prospects of Blockchain Technology and Smart Contracts in the Medical Sphere. *Education Excellence and Innovation Management: A 2025 Vision to Sustain Economic Development during Global Challenges*. (nov. 13-14, 2019). P. 11980-11989. Kharytonov E., Kharytonova O., Kolodin D., Tkalych M., Larkin M., Tolmachevska Y., Rojas-Bahamon M. J., Arbelaez-Campillo D. F., Panchenko O. I. Distance learning in the conditions of Covid-19: problems and prospects of their solutions. *AMAZONIA INVESTIGA*. Volume 10. Issue 48. P. 157-169. 2022. (WoS)

і навчально-методичних посібників. Як зазначалося, О. І. Сафончик захистила дисертацію доктора юридичних наук, присвячену теоретичним та практичним проблемам шлюбних правовідносин в Україні. Н. Волкова захистила дисертацію присвячену проблемам захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. Так, у зазначеній дисертації обґрунтовано єдиний концептуальний підхід до розуміння найкращих інтересів дитини при захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, що здійснюється на підставі оцінки та збалансування складових (критеріїв) найкращих інтересів дитини у конкретній ситуації з урахуванням індивідуальності кожної окремої дитини, щодо якої здійснюється захист, та за можливою участю самої дитини для висловлювання своєї думки у цивільному судочинстві. Безумовно, зазначене дисертаційне дослідження сприяло формуванню нового підходу до регулювання сімейних відносин, родинних цінностей та захисту прав дітей. Адже сімейні цінності – це все, що нас об'єднує, все, що ми готові відстоювати і захищати.

Дисертація К. М. Глиняної на здобуття наукового ступеню доктора юридичних наук знаходиться у стадії завершення. Захищено також більше 10 кандидатських дисертацій і дисертацій доктора філософії, присвячених проблемам захисту прав та інтересів подружжя, батьків і дітей, інших членів сім'ї та учасників родинних відносин.

Водночас загальні питання сімейного права та сімейних правовідносин досліджувалися викладачами, аспірантами та здобувачами. Так, були захищені дисертаційні роботи Калітенко О. М., Сафончик О. І., Глиняною К. М., Овчатова-Редько А. О., Фолошня Д. І., Плюшко Д. С. та багато інших.

При цьому серед наукових досліджень саме питань сімейних правовідносин, сім'ї, родинних цінностей та відносин, захисту прав дітей та інших учасників сімейних правовідносин, можна виділити наступні дослідження: Сафончик О. І. («Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика», 2018 р.), Волкова Н. В. («Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві», 2022 р.), Черновалюк Ю. Ю. («Реалізація права на сім'ю шляхом створення дитячих будинків сімейного типу», 2010 р.), Яніцька І. А. («Опіка і піклування як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», 2015), Журило С. С. («Особисті немайнові права дитини

при усиновленні за законодавством України та окремих зарубіжних країн», 2016 р.), Мельник О. В. («Особисті немайнові права дитини при усиновленні за законодавством України та окремих зарубіжних країн», 2016 р.) та ін..

На момент завершення роботи над цією монографією кафедрою цивільного права обговорено та рекомендовано до захисту дисертаційне дослідження асистента кафедри Шамоти О. В. та тему «Правове забезпечення гендерної рівності в сімейних правовідносинах» (науковий керівник – Сафончик Оксана Іванівна). В цій роботі визначається поняття гендерної рівності та її правове забезпечення при реалізації майнових та особистих немайнових прав учасників сімейних правовідносин, а також особливості регулювання зазначених питань в зарубіжних країнах з метою врахування позитивного досвіду в сфері формування родинних цінностей.

Висновки

Викладене свідчить про доцільність вирішення проблем у галузі сімейного права з урахуванням «ціннісного» підґрунтя останнього, яке в Україні сформувалося історично, зазнаючи впливу західної та східної традицій права, а наразі розвивається у контексті прагнень євроінтеграції, одночасно маючи реагувати на гібридні загрози, зумовлені російською агресією.

Отже загальною передумовою звернення до аксіологічного методу дослідження проблем сімейного права, а відтак і формування наукової «аксіологічної» школи у цій галузі стало зростання уваги до гуманітарних цінностей, прагнення забезпечити права людини в усіх сферах буття, навіть в умовах надзвичайних ситуацій та гібридної війни.

Що стосується вирішення практичних питань, визначення перспектив правового регулювання сімейних (родинних) відносин, то тут слушно здається думка, обґрунтована свого часу, зокрема, у кандидатській дисертації В. І. Форманюка, стосовно того, що характер правового регулювання сімейних відносин значною мірою зумовлюється й таким чинником як обрання у якості зразка римської чи візантійської моделі, ідеології, філософії, регулювання шлюбу.

При характерній для концепції римського права оцінці шлюбу як цивільної угоди між подружжям, регулювання шлюбно-сімейних відносин цілком вписується у рамки приватного права і отже, може здійснюватися за допомогою Цивільного кодексу.

Однак, візантійсько-правова ідеологія шлюбу, розуміння його як таїни, що ґрунтується на духовних підвалинах,¹ суперечить віднесенню шлюбно-сімейних відносин до сфери регулювання цивільним законодавством.

Тому при вирішенні цього питання має бути врахована традиція права, що склалася в Україні, яка веде початок від візантійських витоків. Зважений підхід дає підстави для висновку про недоцільність регулювання цих відносин у Цивільному кодексі та пошуку, натомість, компромісного варіанту (скажімо, регулювання Цивільним кодексом лише майнових відносин у сім'ї, з тим, щоб стосунки особистого характеру регулювалися, або точніше – спрямовувалися Шлюбно-сімейним кодексом, який повинен мати характер комплексної збірки норм моралі та права).²

Водночас перспективним є розширення предмету наукових досліджень наукової школи за рахунок вивчення не лише «сімейних» цінностей, але й більш широкої категорії – цінностей «родинних», враховуючи при цьому, що поняттям «родина» охоплюється не лише сім'я, але додатково також значна кількість родинних зв'язків.

Ключові слова: сімейне право, сімейне законодавство, сімейні правовідносини, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, сім'я, родина, родинні цінності, шлюб, подружжя, батьки, діти, гібридна війна, воєнний стан, війна

¹ Філарет, Патріарх Київський і всієї Руси-України. Різдво Христове та його онтологічне значення для людства на зламі другого і третього тисячоліть. *Сучасність*. 1999. № 12. С. 13.

² Форманюк В. І. Формування Візантійського шлюбно-сімейного права (IV-VI ст.): дис... канд. юрид. наук. Одеса: 2001. 159-160.